

Дорошко М. С.
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ПОРТРЕТ КЕРІВНОЇ ВЕРХІВКИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 20-30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Проаналізовано національний склад, соціальне походження та освітній рівень компартійно-радянської верхівки УРСР 1920-1930-х рр., негативні наслідки її керівництва Україна відчуває й донині.

Ключові слова: радянська влада, номенклатура, національний склад, соціальне походження, освітній рівень.

Високе мистецтво державного управління передбачає належний рівень компетентності працівників, відповідальних за вироблення та реалізацію найважливіших рішень в усіх сферах життєдіяльності суспільства. В Україні, що майже два десятиліття тому повернулася на шлях незалежного державотворення, попри наявність у вищих ешелонах влади значної кількості працівників з вченими та науковими ступенями, проблема ефективного державного врядування є найзлободеннішою й однією з тих, що гальмують її соціально-економічний поступ. Коріння цієї проблеми сягає початку 1920-х років, коли управлінські функції в окупованій російською Червоною армією УСРР були покладені на соціальний прошарок, відомий в історичній літературі як номенклатура. Темі діяльності компартійно-радянської номенклатури та її наслідків присвячено багато наукових праць [1-5]. Метою даної розвідки є формування своєрідного соціально-політичного портрету владного прошарку УСРР 1920-1930-х рр. шляхом вивчення національного, соціального походження та освітнього рівня його представників.

В офіційних виданнях тієї доби статистичні дані про склад номенклатури ЦК КП(б)У не публікувалися, позаяк складали державну і партійну таємницю. Реконструювати чисельний склад номенклатури й дати якісну характеристику її представникам дозволяє скрупульозний аналіз архівних джерел.

Перший перепис відповідальних працівників партійно-радянського апарату УСРР було проведено у жовтні 1921 р. під час загальнопартійної генеральної чистки. Процедури перепису передувала постанова обліково-розподільчого відділу ЦК від 17 березня 1921 р. "Про перепис відповідальних працівників", згідно з якою усі центральні установи мали направити до відділу анкетні дані про відповідальних працівників всеукраїнського масштабу [6, арк. 31]. Позаяк результати перепису широкому загалу не відомі, автор, посилаючись на відомості архівних джерел, провів власний підрахунок кількості керівних посад всеукраїнського масштабу у 1921 р., які й формували склад номенклатури ЦК КП(б)У. Її вища ланка на той час нараховувала 762 посади, призначення на які вимагало обов'язкового погодження з політбюро або оргбюро ЦК КП(б)У [6, арк. 68-89]. 12 з них було зосереджено в апараті ЦК КП(б)У, 265 – у центральних радянських установах (ВУЦВК, РНК, Південбюро ВЦРПС та галузевих спілках, УРНГ тощо) і 485 – у складі губернського апарату УСРР [6, арк. 68-89].

Дані перепису 1921 р. дозволяють відстежити характерні особливості процесу комплектації керівного ядра наркоматів та їх структурних губернських і повітових

підрозділів, особовий склад яких нараховував 349 осіб. За класифікацією обліково-розподільного відділу ЦК КП(б)У 49 з них входили до категорії працівників всеукраїнського масштабу, 159 – губернського, 101 – повітового, решта не класифікувалася, а отже, підлягала лише обліку. Найбільший відсоток з-поміж раднаркомівців склали представники інтелігенції – 37,4% або 148 осіб, майже тотожним був відсоток робітників і службовців, відповідно, 30,2% або 97 осіб і 29,9% або 96 осіб, селяни були представлені вісьмома вихідцями (2,5%). У національному складі переважали росіяни та євреї, чисельність яких складала відповідно 141 (44%) і 101 особи (31,7%), українців серед наркоматівської номенклатури нараховувалося лише 42 особи або 13,2% від усього складу. Прикметно, що 41,1% (143 особи) відповідальних працівників наркоматів УСРР становили вихідці з інших партій. Щодо освітнього рівня управлінців наркоматів, то він був невисоким: лише 51 з них (15,8%) мав вищу освіту і 94 (29,2%) – середню [6, арк. 66].

Ставка на комплектування вищої ланки номенклатури з вихідців з робітничого класу і селянства призвела до значного зниження освітнього рівня відповідальних працівників, відтак і ступеня їх компетентності. Цю обставину визнав ЦК КП(б)У, що в одному з своїх рішень вимушено констатував, що “в партії є групи членів, які, іноді, при робітничому або селянському походженні виховувалися винятково в умовах воєнного комунізму на роботах, що не давали можливості одержати яку-небудь спеціальність, а в сучасних умовах, коли спеціалізація і кваліфікація є основною вимогою, що висувається до члена партії, вони мало або цілком непридатні до використання” [7, с. 47].

Не надто високими були й показники кваліфікаційного та освітнього рівня керівництва КП(б)У. Лише дев'ятеро з 21 члена ЦК КП(б)У у 1922 р. мали вищу або незакінчену вищу освіту (між іншим, усі вони у графі “соціальний стан” були записані як вихідці з інтелігенції, у той час як їхні колеги із середньою або початковою освітою усі як один значилися робітниками). У складі губернської верхівки вищу освіту мали сім, а середню – 14 керівників із тих 82-х, що потрапили на олівець обліковців ЦК КП(б)У [6, арк. 68-69 зв.].

Красномовними є й відомості про компартійний стаж верхівки КП(б)У. Вони показують, що від початку формування номенклатури панівне становище так званих професійних революціонерів все частіше піддається сумніву тими, хто приєднався до партії переможців у 1917-му і наступних роках, щоб отримати керівні посади. Зокрема, у складі губернської компартійної верхівки у 1922 р. таких було більше, аніж тих, хто мав дореволюційний компартійний стаж. Так, 37 із 68 партійних функціонерів стали членами більшовицької партії після 1917 р., а 29 представників губернського партійного керівництва були вихідцями з так званих дрібнобуржуазних партій [6, арк. 68-69 зв.]. Свідченням того, як стрімко зменшувався відсоток більшовиків з дожовтневим стажем в КП(б)У, є дані, за якими у листопаді 1927 р. їх нараховувалося лише 863 чол., або 0,8% її складу [8, арк. 381].

Важливі статистичні дані щодо кількості номенклатурних посад та їх персональних власників містить “Довідник ЦК КП(б)У для членів і кандидатів у члени ЦК, ЦКК КП(б)У і народних комісарів України”, виданий облікрозподілом ЦК для службового користування восени 1923 р. Проведені підрахунки дозволяють висловити припущення,

що станом на 1 листопада 1923 р. список номенклатури ЦК КП(б)У нараховував 855 керівних посад [9, арк. 17 зв. – 32 зв.]. Їх розподіл був наступним: 49 були зарезервовані за членами та кандидатами у члени ЦК і членами ЦКК КП(б)У, 81 – належала губернській верхівці, 163 – номенклатурі округів (до неї входили секретарі окружкомів КП(б)У, голови окружних виконкомів і голови окружних профспілок), 47 – номенклатурі КСМУ, 250 – за членами і кандидатами у члени ВУЦВК, 68 – представниками республіки в ЦВК СРСР, 43 – верхівкою Раднаркому УСРР, 48 – керівництвом ГПУ УСРР, 43 – Південбюро ВЦРПС і 63 – командним складом Збройних сил України та Криму [9, арк. 17 зв. – 32 зв.].

Зауважимо, що номенклатурних посад було значно більше, ніж людей, що їх посідали, оскільки деякі з вищих партійно-державних функціонерів одночасно обіймали по кілька посад. Наприклад, командувач Збройними силами України та Криму М. Фрунзе, який за посадою входив до складу Раднаркому УСРР, одночасно був членом ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, політбюро ЦК КП(б)У, ЦВК СРСР і ВУЦВК. Нарком юстиції УСРР М. Скрипник обіймав посади члена уряду, ЦК КП(б)У, ЦВК СРСР, ВУЦВК й кандидата у члени політбюро ЦК КП(б)У. По кілька посад обіймали й керівники українських губерній. Так, секретар Полтавського губкому партії Б. Магідов був кандидатом у члени ЦК КП(б)У, членом ЦВК СРСР і ВУЦВК, а голова Полтавського губвиконкому О. Сербіченко входив до складу ЦВК СРСР, ВУЦВК і бюро Полтавського губкому партії.

Виступ на березневому (1924 р.) пленумі ЦК КП(б)У другого секретаря Д. Лебеда засвідчив зростання кількісного складу вищої номенклатури ЦК до 1206 осіб, у тому числі: партпрацівників – 260, номенклатури радянських установ – 536, профспілкових – 128, господарських – 129, кооперативних – 97, банківських і фінансових працівників – 56 осіб. Національний склад: українців – 27%, росіян – 42,5, євреїв – 23% [10, арк. 48 зв.].

Конструюючи узагальнений образ високого посадовця УСРР першої половини 1920-х років, звертаємо увагу на те, що, зазвичай, він був з інтелігентів або службовців, рідше – робітників, за національністю був росіянином або євреєм, подекуди – українцем, здебільшого не входив до когорти професійних революціонерів, мав початкову або середню освіту.

Із зосередженням у другій половині 1920-х рр. основних прерогатив у формуванні верхівки компартійно-радянської влади в руках центральних партійних органів, зростає їх вплив на кадрові призначення. Про централізацію добору та розстановки кадрів свідчить статистика призначень, які здійснювалися вищими структурними підрозділами ЦК КП(б)У. Так, за переліком, затвердженим у лютому 1926 р, у полі зору політбюро, оргбюро та секретаріату ЦК перебувало близько двох тисяч номенклатурних посад [11, арк. 149].

Стійку тенденцію до зростання управлінського апарату у другій половині 1920-х років підтверджують дані спеціального обстеження керівних кадрів КП(б)У, проведеного у січні 1927 р. Обстеження, що охопило 3257 відповідальних працівників, продемонструвало значне зростання кількості робітників у складі партійного, господарського та профспілкового апаратів, які, відповідно, становили 53,3, 69 і 75,5% усього складу [254, арк. 13]. Втім, правдивість цих показників є доволі сумнівною, позаяк

відомо, що значна частина так званих “робітників” ніколи ними не були. Доволі високих темпів набрала й “українізація” апарату, про що свідчить зростання кількості українців у складі керівних кадрів з 15 до 39% в період з 1 січня 1923 р. до 1 січня 1927 р. Найбільше українців – відповідно 54,8, 51,4 і 46% – перебувало у складі ВУЦВК, серед голів окружних виконкомів і секретарів окружкомів КП(б)У. Щодо партапарату в цілому, то в ньому представники корінної національності становили 37,9% [12, арк. 13].

Проведення механічної українізації та пролетаризації вищого номенклатурного прошарку в УСРР супроводжувалися значним зниженням освітнього рівня керівних кадрів республіки: майже 2/3 з них на час проведення кадрового обстеження у 1927 р. мали початкову або так звану домашню освіту. Незмінним курс на залучення до партійно-радянського керівництва вихідців з найменш освічених верств населення залишався і в наступні роки. Про яку компетентність владної верхівки можна вести мову, якщо з 271 делегата II Всеукраїнської конференції КП(б)У (квітень 1929 р.) лише шестеро мали вищу і незакінчену вищу, а 14 – середню освіту [255, арк.1-272]. Решта, у тому числі й лідери УСРР тієї доби С. Косіор, Г. Петровський і П. Постишев мали лише початкову освіту.

Особливо значним прошарок такого роду “фахівців” був у складі господарської верхівки республіки. Незважаючи на серйозні завдання, що постали перед промисловістю УСРР у період її корінної реконструкції, виробництвом продовжували керувати переважно малоосвічені комуністи. Так, наприклад, у 1928 р. з 66 членів правлінь промислових трестів України вищу освіту мав кожен п'ятий, тобто 14 керівників, а з 269 директорів підприємств лише 14 осіб мали вищу технічну освіту [13, арк. 65-67].

На рубежі 1920-1930-х рр. відбулося не тільки значне збільшення кількості номенклатурних посад, рішення про затвердження на які ухвалювалися вищими партійними інстанціями, але й перерозподіл кадрових повноважень структурних підрозділів ЦК КП(б)У. З 1931 р. основна кількість призначень на номенклатурні посади в партійно-державному апараті була зосереджена в секретаріаті ЦК. Так, політбюро ЦК КП(б)У своїми рішеннями затверджувало 804 посадовців (проти 432 у 1930 р.), а секретаріат 8563 (проти 834 у 1930 р.), 90 керівників вищого рангу УСРР призначалися ЦК ВКП(б). Всього ж розподільча номенклатура ЦК КП(б)У станом на 15 липня 1931 р. нараховувала 10996 посад [14, арк. 79].

Принагідно зауважимо, що різке зростання управлінського апарату республіки практично не позначилося на кількісному складі вищої номенклатури, оскільки він з середини 1920-х рр. залишався практично незмінним і налічував у 1931 р. 894 посади [14, арк. 79], тобто номенклатура упродовж 1930-х рр. приростала за рахунок зростання низових ланок партійно-радянського апарату управління.

Зростання відсотка українців у складі КП(б)У, а станом на 1 квітня 1931 р. вони склали 57,2% (росіяни 25,1%, євреї – 10,7, решта – 7% [15, арк. 8 зв.]), практично не позначалося на їх представництві у складі вищої партійної номенклатури республіки. Так, з п'яти секретарів ЦК КП(б)У (С. Косіор, В. Строганов, П. Любченко, В. Чернявський і Р. Терехов) українцем був лише Любченко, з п'яти завідувачів відділами ЦК – також один (Ф. Голуб), з 16-ти членів президії ЦК КП(б)У українців

було четверо [15, арк. 17, 19]. 3-поміж секретарів райкомів партії (усього – 361 чол.), 210 були українцями, 65 – росіянами, 54 – євреями [15, арк. 25-51].

Значно поменшало у керівництві УСРР у 1930-ті рр. “професійних революціонерів”, вихідців з інших партій та євреїв. Так, після сталінських чисток кінця 1930-х рр. у складі КП(б)У майже не залишилося представників “старої гвардії”: лише 21 делегат з 460, що мали право вирішального голосу на XIV з’їзді КП(б)У (травень – червень 1938 р.), вступив до лав більшовиків у період до 1917 р. [16, арк. 1-57], що становило 2,1% від усього складу делегатів з’їзду (для порівняння, 3-поміж делегатів XIII партз’їзду (травень – червень 1937 р.) дореволюційний партійний стаж мали 17,7% делегатів). Серед делегатів з’їзду не було жодного вихідця з інших партій, а кількість делегатів – євреїв скоротилася з часу проведення XIII з’їзду КП(б)У з 12 до 4,9% [17, арк. 337-338]. Усього ж партійно-комсомольська номенклатура в УРСР 1937 р. нараховувала 272 особи: членів і кандидатів у члени політбюро – 17, членів і кандидатів ЦК – працівників партапарату – 30, завідувачів відділами ЦК – 11, заступників заввідділами ЦК – 12, помічників секретарів ЦК – 5, інструкторів – 104, членів бюро ЦК ЛКСМУ – 9, інструкторів ЦК ЛКСМУ – 24, працівників ЦК КП(б)У – 35, різних (працівники Істпарту, редактори газет тощо) – 25 [18, арк. 21].

Недавніх лідерів КП(б)У С. Косіора, П. Любченка тощо на XIV з’їзді КП(б)У йменували не інакше як “ворогами народу”, “бандитами” тощо, а основні засади кадрової політики партії попереднього періоду з’їзд визнав помилковими. Сталося так тому, що Сталіну та його найближчому оточенню конче необхідним було списати провал соціалістичного будівництва на “ворогів народу”, до складу яких зарахували й “старих більшовиків”. Розправа над ними була покладена на М. Хрущова, з обранням якого 27 січня 1938 р. керівником парторганізації республіки, “вороги народу”, за його ж висловлюванням, “посипались як груші” [17, арк. 23]. Перший секретар Харківського обкому КП(б)У Осипов з цього приводу, зокрема, зазначив: “...Цей грушопад став найактивнішим саме після приїзду сюди в українську партійну організацію Микити Сергійовича Хрущова”, який зауважив, що “розгром тільки розпочався” і “тільки зараз набув справжнього розмаху” [17, арк. 54]. Про масштаби кадрового погрому можна судити зі слів того ж Осипова, який зазначив, що за останні місяці в Харківській області висунуто на керівну партійну, радянську та господарську роботу понад п’ять тисяч осіб [17, арк. 59].

У роботі з кадрами окремі з делегатів XIV з’їзду КП(б)У, як, наприклад, один з небагатьох ушлілих попереднього партійного форуму робітник Харківського тракторного заводу Н. Тараненко, закликали повернутися до практики висування на керівну роботу вихідців з пролетарсько-селянської маси: “У нас існує тенденція, зазначав Тараненко, – передусім висувати людей найавторитетніших, найосвіченіших, з великим стажем і т. д. Це добре, але часто ці авторитетні люди себе не виправдовують і в результаті виявляються ворогами... Я вважаю, що коли ми замінимо кадри в усіх галузях нашого життя, а їх потрібно замінити не зважаючи ні на їх стаж, ні на їх “діловитість”. Потрібно, щоб людина мала батрацько-робітничу більшовицьку душу в собі і тоді ми ніколи в цій людині не помилимось” [17, арк. 24].

Щодо узагальненого портрету номенклатурника УСРР другої половини 1930-х років, то він нагадує свого колегу першої половини 1920-х рр. лише невисоким рівнем освітньо-фахової підготовки. За іншими якісними показниками картина різко змінилася: у складі партійно-радянського апарату значно зросла частка висуванців з народних низів та українців за походженням, водночас значно зменшилося представництво вихідців з інших партій, які стали жертвами чисток та масових репресій. Крім того, у процесі створення сталінської номенклатури зі складу керівництва майже повністю було вичищено так звану “ленінську гвардію”, на зміну якій прийшли посадовці, що вступили до лав більшовицької партії заради отримання різноманітних пільг та привілеїв. Оскільки стержнем тоталітарного режиму є однопартійна система, а обов'язковою умовою його існування – зрощування партії і держави, більшовицька партія перетворила державу на своє монопольне володіння. Досягнувши цього, більшовицька партія могла роздавати у власність своїм членам, під виглядом державних служб, посади та привілеї, зміцнюючи єдність партії і держави.

Виплекана у такій системі координат номенклатурна верхівка радянської України стала опорою тоталітарної влади, зрештою – її генофондом. Така практика, згідно з повідомленням газети “Правда”, була припинена лише у жовтні 1989 р., коли на засіданні комісії ЦК КПРС з питань партійного будівництва і кадрової політики було прийнято рішення про демонтаж номенклатурного механізму та скасування “обліково-контрольної номенклатури” [19].

Попри це, як показав досвід кадрового будівництва у більшості пострадянських нових незалежних держав, справа Леніна-Сталіна живе. Зберігши владу й скориставшись дезорганізацією системи управління економікою внаслідок розпаду СРСР, вчорашні партійні й комсомольські функціонери реалізували потаємну мрію радянської номенклатури – привласнили загальнонародне майно. У процесі переділу власності і привілеїв, відбулося злиття політичної та адміністративно-господарської номенклатури, зняття будь-яких обмежень на фінансово-економічну діяльність. Керована пострадянською номенклатурою Україна, як і більшість колишніх республік СРСР, вступила у фазу економічного, політичного і соціального регресу і опинилася відкинутою назад у свому розвитку на десятки років. І цей результат видається закономірним, оскільки сучасна “політична еліта” України є продовжувачем традицій номенклатури комуністичної доби. Родовими ознаками керівників пострадянської України є все ті ж непрофесіоналізм, некомпетентність, несамотійність у прийнятті рішень, нестримна жага до збагачення й нехтування національними інтересами. Результатом такого “керівництва” стало не лише зубожіння більшості населення України, а й спроба реанімувати в практиці повсякденного життя нової “еліти” авторитарний стиль керівництва з усіма його похідними на кшталт чисток та політичних репресій.

Використана література:

1. Восленский М.С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / М.С. Восленский. – М.: «Советская Россия» совм. с МП «Октябрь», 1991. – 623 с.
2. Дорошко М.С. Номенклатура: Керівна верхівка Радянської України (1917-1938 рр.): Монографія / М.С. Дорошко. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 368 с.
3. Коржихина Т.П. Советская номенклатура: становление, механизмы действия

- Т.П. Коржихина, Ю.Ю. Фигатнер // Вопросы истории. – 1993. – № 7. – С.25-38.
4. Кульчицкий С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С.В. Кульчицкий. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 1995. – 203 с.
 5. Фролов М.О. Компартийно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923-1928 рр. / М.О. Фролов. – Запоріжжя: Прем'єр, 2004. – 800 с.
 6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1373. – 149 арк.
 7. Отчёт Центрального комитета коммунистической партии (большевиков) Украины и его отделов за период с VI по VII-ую партконференции (декабрь 1921 г. – март 1923 г.). – Харьков: Изд-во ЦК КП(б)У, 1923. – 163 с.
 8. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.230. – 412 арк.
 9. Там само. – Оп.20. – Спр.1659. – 249 арк.
 10. Там само. – Оп.1. – Спр.123. – 91 арк.
 11. Там само. – Оп.7. – Спр.50. – 250 арк.
 12. Там само. – Оп.20. – Спр.2440. – 15 арк.
 13. Там само. – Спр.2717. – 108 арк.
 14. Там само. – Спр.4589. – 137 арк.
 15. Там само. – Спр.4342. – 59 арк.
 16. Там само. – Оп.1. – Спр. 557. – 60 арк.
 17. Там само. – Спр.543. – 561 арк.
 18. Там само. – Оп.16. – Спр.14. – 423 арк.
 19. Правда. – 1989. – 15 жовтня.

А н н о т а ц и я

Проанализированы сведения о национальном составе, социальном происхождении и образовательном уровне компартийно-советской верхушки УССР 1920-1930-х гг., негативные последствия ее руководства Украина ощущает до сих пор.

Ключевые слова: *советская власть, номенклатура, национальный состав, социальное происхождение, образовательный уровень.*

A n n o t a t i o n

The article deals with the national composition, social background and educational level of the ruling clique of USSR in 1920-s – 1930-s, the conducted policy of which has been affecting Ukraine up to this time.

Keywords: *soviet power, nomenklatura, national composition, social background, educational level.*